क्वचिद्विशेषः सामान्यात्सामान्यं वा विशेषतः।

विभाकरपदस्य राजसूर्योभयवाचकत्वादिति चेत्, संकीर्णमेवेदमुदाहरणम्। असंकीर्णोदाहरणं तु 'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्। अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥' अत्रोन्नत्यधोगतिपदाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ लक्ष्यौ॥ अप्रस्तुतप्रशंसालंकारमाह—क्वचिदिति। एतच वाक्यपञ्चकेऽन्वेति। अप्रस्तुतादिति सा-

1. क्वचिदिति। क्वचित्सामान्यादप्रस्तुताद्विशेषः प्रस्तुतः, क्वचिद्विशेषादप्रस्तुतात्सामान्यं प्रस्तुतम्, क्वचित्कार्यादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं निमित्तम्, क्वचिन्निमित्तादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं कार्यम्, क्वचित्समादप्रस्तुतात्समं प्रस्तुतं चेद्गम्यते तदा पञ्चधाऽप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति निर्गलितार्थः। अत्राप्पयदीक्षितास्तु—"संबन्धान्तरेण प्रस्तुतगमनेऽप्येषा दृश्यते। यथा 'तापत्रयौषधिवरस्य तव स्मितस्य निःश्वासमन्दमरुता निवुसीकृतस्य। एते कडंगरचया इव विप्रकीर्णा जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति॥' अत्राप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्दस्मितरूपदिव्यौषधविशेषधान्यविशेषकडंगरतादात्म्योत्प्रेक्षया स्मितस्य तत्सारतारूपोत्कर्षप्रतीतिः। न चात्र स्मितकडंगरयोः कार्यत्वादिः कश्चिदुक्तः संबन्धोऽस्ति। अतोऽत्र सहोत्पत्त्यादिकमेव संबन्धतयाश्रयणीयम्॥ एवं कार्यकारणयोः प्रत्येकमेव प्रस्तुतार्थप्रत्यायकत्वमभिसंधाय द्वे अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते। ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। यथा—'कालिन्दि ब्रूहि, कुम्भोद्भव, जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे, नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः। मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि, मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्राम्भोभिः, किमासां समजनि, कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः॥' अत्र किमासां समजनीति मालवीनां रोदननिमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय 'कुपितः कुन्तलक्षोणिपाल' इति तत्कारणमभिहितमिति कारणनिबन्धना। अत्रैव मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुन्तलेश्वरेण किं ते निर्जिता इति प्रश्ने तद्व्यधान्तर्भावि नर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनिबन्धनापि। पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः, उत्तरस्यां स्वार्थ इति विशेष" इत्याहुः॥

अत्र विश्वेश्वरपण्डिताः—स्मितकडंगरचययोः कार्यत्वादिसंबन्धाभावेऽप्यभेदाध्यवसायविषयीभूतदिव्यधान्येन सह कडंगरचयस्यावयवावयविभावस्य सत्त्वेन कार्यत्वसंबन्धोऽस्त्येव। न च यद्रूपावच्छिन्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयते तद्रूपावच्छिन्ने प्रकृतेऽप्रस्तुतस्य कार्यत्वादिसंबन्धोऽपेक्षितः। अत्र च स्मितत्वावच्छिन्ने एव स्थिते सारस्वरूपोत्कर्षः प्रतीयते, न तु दिव्यधान्यतादात्म्यावच्छिन्ने। अतो दिव्यधान्यकडंगरयोरुक्तसंबन्धसत्त्वेऽपि स्मितकडंगरयोस्तदभावात्संबन्धान्तरानुसरणमावश्यकमेवेति वाच्यम्। अप्रस्तुतव्यङ्ग्यार्थप्रकारकज्ञानविशेष्यभूते प्रकृतेऽप्रकृतमात्रसंबन्धस्यैव लाघवेन विवक्षितत्वात्। व्यङ्ग्यार्थबोधधर्मितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवात्। विशेष्यत्वं च तत्त्वेन विवक्षितत्वमात्रम्। अतः स्मितस्यैव तादृशज्ञानविशेष्यतया तत्राप्रकृतसंबन्धो नास्तीत्याकारकदोषाभावः। तद्विशेष्यत्वेन विवक्षितस्य स्मितस्य दिव्यधान्यतादात्म्याध्यवसायदशायामप्रकृतसंबन्धसत्त्वात्। एवं द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः। तथाहि—तत्र